

XOÁN GONZÁLEZ-MILLÁN: ITINERARIOS TEÓRICOS

ARTURO CASAS

Universidade de Santiago de Compostela

Agradezo á Asociación Internacional de Estudos Galegos e aos colegas do Comité Organizador deste seu VII Congreso a oportunidade de compartir uns momentos de recordo e de homenaxe académica a un profesor e investigador merecente do máis alto respecto intelectual, por quen desde hai anos sinto fonda e fértil admiración. Todos botamos moi de falta a Xoán González-Millán, o seu irremprazábel maxisterio científico, a súa capacidade para sinalar e abrir camiños novos, para esperanzarnos coas ferramentas do rigor e da razón. Pedíuseme que me centrara nos aspectos teóricos da súa traxectoria como investigador nos vinte e cinco anos que esta permaneceu viva. Procurarei non apartarme da encomenda, pero adianto que esa dimensión teórica non pode quedar inscrita a penas no terreo do literario; nin sequera, en sentido amplo, no ámbito do cultural.

Antes de entrar en materia queredría mencionar algo que talvez condicione a análise que de seguido ofrecerei. O coñecemento que eu teño da obra de González-Millán está fundamentado de modo estricto na lectura e o estudo dos seus libros e artigos. Tráteino pouco en persoa. Fóra dunha entrevista que mantivemos hai seis ou sete anos en Compostela, en presenza por certo de Carlos Casares, outra personalidade inesquecible que se levou o ano 2002, non tiven a fortuna de coincidir con el. A mediados dos anos 90 frecuentáramos, iso si, unha comunicación fluída, sobre todo a raíz da súa colaboración no libro *Tentativas sobre Dieste*, coordinado por min (González-Millán 1995). Nesa altura fun testemuña da súa progresiva aproximación ao pensamento de Jürgen Habermas, centrada sobre todo na exploración do rendemento conceptual do *espacio público*, basicamente nas súas posibles aplicacións ao marco de estudos sobre o nacionalismo en condicións de subalternidade, alicerces claros das reflexións que desembocarían no ano 2000 no libro *Resistencia cultural e diferenza histórica*, penúltimo dos seus. Manifesto todo isto para deixar constancia de que carezo de datos derivados dun contacto directo e duradeiro con González-Millán. Eses datos, o acceso ao taller vivo de ideas, preocupacións, lecturas e proxectos do admirado mestre, contribuirían a un establecemento

máis exacto do que eu pasarei xa agora a deliñar, eses itinerarios teóricos que son rexistro definitivo do seu labor científico.

Contemplado o percorrido completo das súas publicacións a partir das primeiras recensións de finais dos anos 70 na revista *Encrucillada* ata o derradeiro libro, dedicado ao estudo dos procesos de canonización literaria asociados a obras como o *Diccionario Enciclopédico* de Eladio Rodríguez (2001), entendo que se evidencia unha notábel continuidade en tres ámbitos. É relevante destacalo porque non sempre acontece isto no quefacer noso, e tamén porque sobre esa apreciación de perseverancia podería impoñerse con inconveniente facilidade unha verificación de signo en principio contrario: a de constatar unha saudábel e pertinente actualización de puntos de vista e mesmo de metodoloxías. Non dubido sobre isto último, quede claro, pero tampouco sobre esa continuidade asentada nun triple nivel, que agora paso a analizar.

Maniféstase, primeiro, no referido á clase de asuntos e problemas que con moi escasas variantes demandaron a súa atención durante un cuarto de século (e, en consecuencia, tamén na delimitación de marcos nos que nunca lle interesou entrar). Destacaría sobre todo estes tres núcleos de observación: 1) a cuestión nacional en termos xerais, na etapa final con primacía das análises sobre a subalternidade colonial ou neocolonial; 2) a constitución de protosistemas e sistemas literarios, con derivas tan relevantes como a problemática do canon, o exame do fenómeno antolóxico, o estudo do nacionalismo literario e da hexemonía sociocultural, a emerxencia dunha *cultura pública* e dun *espacio público* nacionais, a crise e necesaria renovación da historiografía literaria ou a lexitimación baixo certas coordenadas histórico-culturais de determinados discursos, mercados, xéneros...; e 3) a atención ao que el mesmo apelaba como *elementos de inestabilidade e/ou desintegración*, presentes en niveis textuais — son paradigmáticos aquí os seus estudos sobre Cunqueiro, de 1991, ou tamén o libro *Silencio, parodia e subversión*, do mesmo ano— pero así mesmo contextuais, culturais ou sociais. Naturalmente, eses tres núcleos temáticos reclamaron a súa atención en termos teóricos e por tanto xerais, pero o certo é que a súa proxección crítica se plasmou nunha moi alta porcentaxe sobre a literatura galega contemporánea, do grupo Nós a Rei Ballesteros ou Suso de Toro, sempre con predilección polos textos narrativos, segundo testemuña o libro de 1996 *A narrativa galega actual (1975-1984)*.

O segundo nivel de continuidade correspóndese coa especialísima sensibilidade heurístico-epistemolóxica de González-Millán en tanto observador, investigador e analista. Algo que chama poderosamente a atención lendo en especial os últimos traballos da súa autoría é a insistencia na mención da *efectividade* e das *garantías heurísticas* de determinados esquemas de aproximación ao obxecto de coñecemento establecido. No inicio do capítulo «A sociedade civil» do libro *Resistencia cultural e diferenza histórica*, por exemplo, esa clave

aparece máis de media ducia de veces en a penas cinco ou seis páxinas. Facer fincapé nesa dimensión, desbotando asemade as propostas inconvenientes ou insuficientes, non significa só apelar a uns presupostos metodolóxicos ou propedéuticos pretendidamente optimizados, nin só subliñar a necesidade do sometemento a uns feitos ou a uns documentos históricos. Segundo a miña percepción, traer a primeiro plano a dimensión heurística como correlato permanente da rede conceptual de partida supón en concreto un sometemento á experiencia directa e unha orientación empírica a un «saber procurar» e a un «saber descubrir». *Saber procurar que?* Pois, ante todo, zonas de estudo e perspectivas novas e máis finas e adecuadas para un cabal acceso á realidade social e cultural na súa complexa e dialéctica totalidade, un coñecemento de por parte que non se detén en si propio senón que por González-Millán se sobreentende asociado a unha futura intervención sobre o medio estudado.

Escúcese a insistencia: no fondo, dirixir todas as luces cara a esta clase de cuestións constitúe unha operación moral e política pola que o investigador deixa en claro a súa grave preocupación perante a responsabilidade histórica que asume, moi en particular polo que pode supoñer de *condena á irrelevancia* de determinados fenómenos que deberan ser tidos en conta. Aprécianse de fondo, por suposto, non só as pegadas do marxismo senón tamén as do constructivismo, nunha converxencia non sempre doada. A realidade que vemos sería froito dunha construción teórica previa que nos faculta para ver xustamente iso e para, a continuación, intervirnos coa finalidade de modificalo. Tamén destacaría a este mesmo respecto unha certa distancia en relación con algúns paradigmas de investigación sociolóxico-cultural hoxe en voga entre nós, pero a isto voltaremos despois.

Como consecuencia de todo o que se acaba de deliñar, a maior parte das publicacións do autor, incluídos por suposto libros como *Literatura e sociedade en Galicia* (1994), o citado *Resistencia cultural e diferenza histórica ou Communication littéraire et culture en Galice* (1997), escrito en colaboración con Antón Figueroa, pero non menos os seus artigos breves e —atención— incluso as simples recensións críticas, constitúen en verdade auténticos *programas de investigación* remitidos á comunidade científica interesada. Por razóns coma esta comparece decote a referencia ao labor asumido como unha especie de *exercicio cartográfico*, exploración incoada que non se culmina e se aspira a compartir xa *in statu nascendi*¹.

Precisamente, o terceiro nivel de continuidade que tampouco convén postergar cando se fala de González-Millán —documentábel xa nas publicacións críticas sobre Horace Davis, Jean Chesneaux ou Ricardo Petrella en *Encrucillada*— é a convicción de que o seu traballo como estudoso e investigador podaría e debería ter unha proxección non só académica senón social e

¹ Exemplos do que digo poden atoparse en entregas de moi diversos cometidos e fornadas, como no artigo de 1978 «O problema nacionalista: novas realidades e novos conceptos» (en

aínda política; e non só dirixida ao núcleo de colaboradores directos e ao contorno inmediato de especialistas, senón ademais, a medio prazo, enfocada a Galiza entendida como proxecto histórico.

Dito así non poden albergarse dúbidas: González-Millán foi un dos herdeiros críticos do programa ilustrado, que non por casualidade pasa no derradeiro tercio do século XX por pensadores como Habermas e outros integrantes da segunda etapa da Escola de Fráncfort, polo marxismo cultural británico ou polo conglomerado multidisciplinar que está a protagonizar no mundo anglosaxón e nos espazos poscoloniais a el asociados a Teoría Crítica e a reordenación das Ciencias Sociais desde hai unha ducia de anos. Polo mesmo, permítaseme abundar, o noso teórico experimentou escaso interese polas diversas impugnacións que nos séculos XIX e XX se postularon contra a cerna dese programa ilustrado e as súas estratexias principais. Así, pois, falamos dunha razón marcada polas complexidades e as pluralidades culturais, sociais, ideolóxicas e nacionais. Dunha razón materializada en cultura á luz da diferenza, dos procesos hexemónicos e das dinámicas de subalternidade. E falamos alén diso dun pensador que aínda que sempre tivo á vista a realidade sociocultural da súa nación construíu en verdade un edificio teórico de interese e aplicabilidade xerais. Podería documentar e argumentar isto último sen dificultades. Enténdase que se agora non me deteño nesa dimensión é só pola especificidade da convocatoria que nos reúne en Barcelona.

Carezo de tempo así mesmo para entrar en pormenores que por outra parte se me presentan como apaixonantes, pero algunhas das asíntotas ou das tanxentes ás liñas trazadas si que merecerían un mínimo apuntamento. Cito só as dúas primeiras que se me veñen á mente. O tipo de intervención propugnada por González-Millán garda certas semellanzas coa que asociamos a outros momentos históricos e a outras elites culturais galegas, quizais máis que con ningunha outra, coa propia do Seminario de Estudos Galegos. Con todo, a novidade provén da súa confianza nas capacidades das renovadas Ciencias Sociais como motor de concienciación e cambio. Confianza, por tanto, que non o é estrictamente na razón en abstracto, nin moito menos nunha comunión étnico-civil, nunha unidade de orde estética ou, sequera, nun programa político de mínimos. E, en segundo termo, pero en vinculación directa co anterior e non menos infrecuente: a consideración da identidade cultural e nacional no

---

Encrucillada), na reseña sobre o libro coordinado por Homi Bhabha *Nation and Narration* (en Grial, 1991), no que en principio sería igualmente unha mera recensión do libro de Ramón Máiz *A idea de nación (A Trabe de Ouro, 1997)*, no panorama sobre a polémica aberta a finais dos anos 80 entre Fredric Jameson e Aijaz Ahmad a raíz da publicación por parte do primeiro en *Social Text* do artigo «Third-World Literature in the Era of Multinational Capitalism» (*A Trabe de Ouro, 1993*), no exame do concepto de *cultura pública* (*Letras Peninsulares, 2002*) ou, moi nomeadamente, no destemido artigo «O criterio filolóxico e a configuración dunha literatura nacional» (*Cadernos de Lingua, 1998*).

pensador que agora lembramos é indisociábel da reflexión sobre a alteridade e a diferenca.

González-Millán foi por iso mesmo un teórico nada sectario. Dificilmente podía selo quen se caracterizou por unha constante inquietude intelectual e metodolóxica, cuestionadora adoito dos procedementos aplicados por el mesmo para o coñecemento da realidade observada. Dificilmente podía selo quen se localizaba nunha peculiar heterotopía, esa relación espacial tan complexa co seu país, dentro pero fóra, e desde tan cedo; cunhas posibilidades limitadas de fomentar un discipulado e unha escola criticamente atentos ao seu labor, en especial ás aplicacións en clave galega do mesmo (falo agora tamén das rixideces do noso sistema universitario, da falta de vontade ou de dilixencia de quen correspondese para facilitar a súa presenza e maxisterio directo entre os nosos estudantes e posgraduados). Neste sentido, González-Millán foi unha figura bastante atípica no campo dos estudos sobre a literatura galega. E desa excepcionalidade deriva unha marca que condicionará a presenza futura do seu legado intelectual. Porque, sen ter eu reservas sobre a influencia da súa concepción do fenómeno literario-cultural nin, en termos xerais, sobre o éxito do seu contributo para a actualización dos estudos correlativos entre nós, sen descoñecer mesmo que varias das empresas que maior implicación súa rexistraban han seguir en mans tamén sabias e prudentes, o certo é que as complexas, ambiciosas e plurais dimensións da súa comprensión dos feitos literario-culturais á luz da renovación das Ciencias Sociais na fin de século non están ao alcance de todos os axentes do campo literario (editores, críticos, lectores...), nin tampouco —regresemos a algo xa apuntado— se verán favorecidas polas inercias e as ódegas do sistema universitario nesta beira do Atlántico. Por iso, unha pregunta que me formulo con reiteración desde o pasamento de Xoán González-Millán é: *para quen escribía el en realidade?*

Debo ir rematando. Non quería facelo sen mencionar un par de cuestións non estrictamente heurístico-conceptuais senón máis ben metodolóxicas. Hai sempre unha tendencia a etiquetarmos as propostas teóricas dos demais, a clasificalas e así, en certo xeito, deixalas vistas para a sentencia do tempo. Moita xente aseguraría que González-Millán, xunto con Antón Figuroa e outros teóricos nosos, forneceu desde comezos dos anos 90 as bases para os estudos sistémicos aplicados á literatura galega. Libros como *Communication littéraire et culture en Galice*, cabo doutros, constituirían boa proba. E, desde logo, iso é certo, pero non constitúe toda a verdade. Existen outras facianas que cómpre subliñar e que ofrecen un cadro máis completo. Porque González-Millán foi tamén, entre nós, o máis frontal crítico en relación cos presupostos que poden representar a teoría dos polisistemas de Itamar Even-Zohar ou a teoría do campo literario de Pierre Bourdieu. Foino sobre todo nos seus últimos anos e de maneira ben decidida ademais. Tanto, que se podería dicir que aspirou a impugnar eses operativos para postular outros alternativos, de maior largura

e cargados do que el mesmo describiría como tensión *utópicoproxectiva*. Así, o traballo de 2001 «Os problemas dunha lectura (poli)sistémica da literatura» analiza a que considera ambigüidade teórica de Even-Zohar e o seu excesivo débito co positivismo funcionalista, co formalismo de Tinianov e cunha concepción semiótica da literatura insuficientemente aberta e en cambio abstracta de máis, motivo este polo que a teoría dos polisistemas daría en promover unha serie de leis ditas *universais* mediante un proceso inductivo e esencialista, parco na atención a situacións sistémicas diferenciadas e perigosamente homoxeneizante.

En relación coa teoría dos campos sociais, hai xa unha inicial aproximación crítica integrada no libro da homenaxe académica a Xesús Alonso Montero publicado pola Universidade de Santiago en 1999. Neste lugar o teórico amosaba as súas reticencias en relación co pendor transhistórico que segundo el cabería recriminar a Bourdieu; en definitiva, falaba da non articulación por parte súa dunha socioloxía histórica da cultura. Pero foi noutro traballo máis extenso, que escribiu para *Grial* nese mesmo ano de 1999, cando, ao fío das revisións críticas de Bridget Fowler, entrou de xeito máis decidido en materia para concretar tres fundamentos febles da teoría dos campos sociais na súa proxección aos eidos cultural e literario: 1) a súa exigua aplicabilidade externa, fóra da realidade social francesa, no marco dun comparatismo intercultural, 2) o reduccionismo que conduciría a prestar atención só aos ámbitos de produción dinamizados pola distinción simbólica e 3) a exclusión por Bourdieu dunha atención efectiva á cultura popular².

Finalmente, tanto no teórico francés coma no israelita destaca González-Millán un serio déficit que atingue á lóxica discursiva nacional e á comprensión da hexemonía cultural e da experiencia da subalternidade, razón suficiente — observaba non sen firmeza— para desconfiarmos dos resultados da súa directa aplicación ao caso galego. Tales carencias poderían subsanarse en parte de atendermos outros desenvolvementos, entre os que non serían irrelevantes os explorados polos Estudos Poscoloniais, os Estudos Culturais e a Socioloxía da Cultura, así como polos denominados Subaltern Studies. Neste sentido foron cobrando protagonismo nas derradeiras análises de González-Millán non só as relecturas de Antonio Gramsci, Mikhail Bakhtín, Jürgen Habermas ou Paul Willis senón tamén o seguimento das propostas de Sherry Ortner, James Scott, Bridget Fowler, Homi Bhabha ou Ranajit Guha. Así mesmo, estivo moi atento nos últimos anos á renovación actual das Ciencias Sociais en Norteamé-

² As críticas de González-Millán non sempre se efectuaron tendo presente a culminación dos desenvolvementos teóricos de Even-Zohar ou de Bourdieu. Así, non menciona os traballos posteriores aos agrupados en *Poetics Today* no ano 1990 por Even-Zohar, relevantes para a modificación do rumbo da teoría dos polisistemas. Algo parecido pode apuntarse sobre a inxente produción científica do último Bourdieu.

rica, nomeadamente ao traballo de Craig Calhoun, o autor de *Critical Social Theory. Culture, History and the Challenge of Difference* (1995), en quen sinalou algunhas pistas prácticas de interese para un desenvolvemento aplicábel á situación galega³.

A todo isto é ao que González-Millán quixo ofrecer un dilatado cauce exploratorio na que xulgo a súa proposta máis autoesixente e feraz, *Resistencia cultural e diferenza histórica*, libro ardido que configura de novo unha especie de cartografía conceptual e heurística para un futuro incerto: o da pervivencia do que malia todo podemos seguir chamando Galiza. Nos seus capítulos xuntou os vimbios para pensarmos con ideas e discursos novos a identidade nacional nun mundo que xa non se deixa explicar coas ferramentas que serviron noutrora. Insisto en que se trataba dunha tarefa comprometida, tamén en termos políticos, certamente arriscada nas coordenadas que na hora actual definen ao país, para empezar porque, pesie o seu carácter de chamamento contra a indolencia intelectual, este libro —e con el boa parte da obra enteira de Xoán González-Millán— corre o risco de ficar sen interlocución.

BIBLIOGRAFÍA CITADA

- FIGUEROA, Antón, e Xoán GONZÁLEZ-MILLÁN. *Communication littéraire et culture en Galice*. París e Montréal: L'Harmattan, 1997.
- GONZÁLEZ M., Xoán. «O problema nacionalista: novas realidades e novos conceptos». *Encrucillada* 8 (1978): 60-76.
- GONZÁLEZ-MILLÁN, Xoán. *Silencio, parodia e subversión: Cinco ensaios sobre narrativa galega contemporánea*. Vigo: Edicións Xerais, 1991.
- GONZÁLEZ-MILLÁN, Xoán. *Álvaro Cunqueiro: Os artificios da fabulación*. Vigo: Galaxia, 1991.
- GONZÁLEZ-MILLÁN, Xoán. *Álvaro Cunqueiro e Merlín e familia*. Vigo: Galaxia, 1991.
- GONZÁLEZ-MILLÁN, Xoán. «Nación e narración». *Grial* 110 (1991): 312-314.
- GONZÁLEZ-MILLÁN, Xoán. «As literaturas do 'Terceiro Mundo': os termos dunha polémica». *A Trabe de Ouro* 13 (1993): 67-77.
- GONZÁLEZ-MILLÁN, Xoán. *Literatura e sociedade en Galicia (1975-1990)*. Vigo: Edicións Xerais, 1994.

³ O procedemento non era novo. Antes, na súa tese de doutoramento e nos traballos dela derivados, fixera algo non desemeillante en relación cos herdos estruturalista e posestructuralista, cribados e arrequentados pola introducción de prismas culturolóxicos e dialóxicos destinados a fundamentar unha narratoloxía non formalista. As pautas principais desa renovación asimiláraas daquela desde Mikhail Bakhtín, Iuri Lotman, Julia Kristeva, Hayden White, Edward Said, Peter Zima ou Linda Hutcheon, entre outros teóricos.

- GONZÁLEZ-MILLÁN, Xoán. «O discurso literario galego e a configuración dun espacio público nacional no primeiro tercio do século XX: un marco de reflexión». *Tentativas sobre Dieste*. Coord. de Arturo Casas. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco, 1995, 13-29.
- GONZÁLEZ-MILLÁN, Xoán. *A narrativa galega actual (1975-1984). Unha historia social*. Vigo: Edicións Xerais, 1996.
- GONZÁLEZ-MILLÁN, Xoán. «¿Etnia ou nación? Algúns desafíos na articulación conceptual do fenómeno nacionalitario». *A Trabe de Ouro* 32 (1997): 23-42.
- GONZÁLEZ-MILLÁN, Xoán. «O criterio filolóxico e a configuración dunha literatura nacional». *Cadernos de Lingua* 17 (1998): 5-24.
- GONZÁLEZ-MILLÁN, Xoán. «Notas para unha avaliación da teoría da cultura no modelo sociolóxico de Pierre Bourdieu». *Grial* 141 (1999): 111-132.
- GONZÁLEZ-MILLÁN, Xoán. «A teoría dos campos sociais en P. Bourdieu». *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó Profesor Xesús Alonso Montero*. Coord. de Rosario Álvarez e Dolores Vilavedra. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 1999, t. I, 1213- 1225.
- GONZÁLEZ-MILLÁN, Xoán. *Resistencia cultural e diferenza histórica: A experiencia da subalternidade*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco, 2000.
- GONZÁLEZ-MILLÁN, Xoán. *O Diccionario Enciclopédico de Eladio Rodríguez. A canonización lexicográfica da literatura galega*. Vigo: Edicións Xerais, 2001.
- GONZÁLEZ-MILLÁN, Xoán. «Os problemas dunha lectura (poli)sistémica da literatura». Silva. *Studia Philologica in honorem Isaías Lerner*. Ed. de Isabel Lozano-Renieblas e Juan Carlos Mercado. Madrid: Castalia, 2001, 301-313.
- GONZÁLEZ-MILLÁN, Xoán. «As imaxes emerxentes dunha cultura pública galega: dificultades e desafíos». *España plurinacional: Creación e identidades/Plurinational Spain: Creation and Identities*. Ed. de Víctor Fuentes. *Letras Peninsulares* (2002): 249-268.